

ПРОБЛЕМА СИМФОНІЇ ДЕРЖАВИ ТА ЦЕРКВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІДЕОЛОГЕМИ “МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ”

Розпад Радянського Союзу та виникнення на його теренах нових незалежних держав гостро поставив питання про їх місце в світовому співтоваристві. Особливо гостро розпад СРСР позначився на долі Російської Федерації, яка постала перед світоглядним вибором шляхів розвитку своєї власної державності. Росія вкотре опинилася перед вибором: або рухатись до Європейського Союзу, проводячи політику модернізації за західними зразками, або ж втілювати власний особливий шлях розвитку. Розмірковуючи над витоками власної державності, культури та духовності, більшість російських політологів, істориків та церковних діячів почали звертатись до періоду формування централізованої Московської держави. Таким чином, основна увага була сконцентрована на аналізі ідеологеми “Москва – третій Рим”. Особливістю даної ідеологеми є глибоке поєднання релігійних та політичних мотивів.

Оскільки релігійний есхатологізм є невід’ємним від імперського месіанізму, то звернення до ідеологеми “Москва – третій Рим” стало потребувати від керівництва Російської Федерації вирішення питання щодо симфонії держави та церкви. Від реального втілення цієї симфонії буде залежати те, чи зможе Росія в найближчому майбутньому постати як новий світовий центр, як “Третій Рим”. Відтак пошук відповіді на поставлене питання може дати розгляд процесу становлення та розвитку державно-церковних відносин в Росії крізь призму ідеологеми “Москва – третій Рим”.

Основний зміст статті. Ідеологема “Москва – третій Рим” сформульована ченцем Філофеєм в XVI столітті відіграла величезну роль в становленні російської самосвідомості, обґрунтуванні історичної місії Росії, а також у формуванні державно-церковних відносин спочатку в Московському царстві, а потім і в Російській імперії. Починаючи з 60-х років XIX століття, коли були надруковані послання Філофея, розпочинається гостра дискусія щодо значення та впливу ідеологеми “Москва – третій Рим” [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV-XVI вв.) — М., 1998. — С. 13]. Ця дискусія триває й досі.

По-перше, на думку деяких сучасних дослідників дана ідеологема не мала значного впливу на процес формування державної ідеології та церковної думки. Так, Маслін стверджує, “що історіософська концепція

---

* Галіченко М.В. – асистент кафедри філософії Херсонського державного університету.

Філофея не стала державною ідеологією. Окреслені нею устремління до світового панування були не під силу світській владі. Відповідно в політичному житті країни вона не мала реального практичного значення, а лише відображала зростаючу єдність самодержавства та автокефальної церкви. Тому вважати її складовою частиною офіційної ідеології та елементом національної свідомості немає підстав” [История русской философии: Учебник для вузов. – М., 2001. С. 45]. На думку сучасної дослідниці Н.Синіціної, дана ідеологема є світлим образом есхатологізму, який має розглядатись в контексті розвитку православної думки. Будь-які спроби розгляду цієї ідеологеми в контексті імперського месіанізму є прямою фальсифікацією середньовічної концепції. Окреслена Філофеєм формула зазначає місію держави в рамках середньовічного вчення про *translatio imperii* і не може бути використана для пояснення наступних періодів російської історії [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV-XVI вв.) — М., 1998].

Протилежної думки дотримуються такі сучасні дослідники, як Кісельова М.С., Новікова Л.І., Сіземська І.Н. Зокрема, Кісельова зазначає, що Філофею вдається перетворити біблійну світову історію на національний міф, який постає як насичена ідеологема, яка втілюється в пророчому аспекті. І саме цей національний міф дає змогу повноцінно втілитись російському самодержавству [Киселева М.С. Национальный исторический миф “Москва - Третий Рим” как идеологема древнерусских книжников // Философский век. Альманах 16: Европейская идентичность и российская ментальность. – СПб., 2001. – С. 117]. Л. Новікова та І. Сіземська наголошують, що ідеологема “Москва – третій Рим” є смисловою основою месіанської концепції періоду формування Московської централізованої держави, а також вона постає як пролог усїєї російської філософії історії. Ідеї Філофея мали значний суспільний резонанс, адже відбивали політичні реалії свого часу та очікування широких суспільних верств. Пізніше ідея російського месіанства отримає нову форму та почне розвиватись на основі нової парадигми – в системі філософських побудов щодо відношення Росії до Заходу у зв’язку з пошуком власних шляхів в світовій історії. З часом ідея Філофея почне доповнюватись новими сюжетами, отримувати додаткову аргументацію та нову інтерпретацію. Саме тому зазначена ідеологема стане системоутворюючою для філософської та суспільної думки в цілому [Новикова Л.И., Сиземская И.Н. Русская философия истории: Курс лекций. – М., 1997]. Принципово протилежні щодо ідей Н. Синіціної погляди свого часу обстоювали М. Бердяєв та А.Дж. Тойнбі, які зазначали, що ідеологема “Москва – третій Рим” є політичним аргументом для світового панування Росії. В праці “Руська ідея” М. Бердяєв пише: “Російське релігійне покликання, покликання виняткове, пов’язане із силою та величчю російської держави, з винятковим положенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить в месіанську свідомість... Замість Третього Риму в Росії вдалося реалізувати Третій Інтернаціонал, і саме на Третій Інтернаціонал

перейшло багато рис Третього Риму. Третій Інтернаціонал теж є священне царство і воно теж ґрунтується на ортодоксальній вірі” [Бердяев Н.А. Русская идея. – М., 1997]. Тойнбі наголошує, що в московського керівництва після падіння Константинополя був вибір сприйняти або ж не сприйняти серйозно ідею щодо себе як носія істинної православної віри, що забезпечило б появу ідеологеми “Москва – третій Рим”... [Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії: Сборник. – М., 2003. – С. 226]. “Немає сумнівів, що досвід державного будівництва переконав росіян, що Росія – свята країна з унікальною долею... Російська віра в святість змогла пережити політику вестернізації Петра I та підпорядкувати своїм потребам західну ідеологію... Російський комунізм ХХ століття, російське слов’янофільство та російська першість в православному світі ХV століття були послідовним виразом віри в те, що Росія має істину, яка дозволить їй розвиватись за умов, коли Захід буде занепадати...” [Там само. – С. 227].

Саме тому постає необхідність повернення до спадщини Філофея з метою її критичної оцінки та з’ясування значення даної ідеологеми для побудови державно-церковних відносин на сучасному етапі.

В своєму посланні до Місюрі Мунехіна Філофей викладає основні принципи ідеологеми “Москва – третій Рим”, яка виглядає як тріада: “Бо два Рима впали, третій стоїть, а четвертому не бути”. Відповідаючи на питання, чи пов’язана загибель християнських царств з рухом зірок, Філофей пов’язує загибель царств з втратою православної віри: “Дев’яносто років, як грецьке царство зруйновано і не відновиться і все це трапилося, тому що вони зрадили православну грецьку віру на католицьку” [Любавский М. К. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. — СПб., 2000. – С. 184]. Він наголошує на тому, що не треба вірити католикам, які стверджують, що Рим стоїть досі і його ніхто не зможе захопити, бо диявол вже заволодів їхніми душами через відхід від православної віри. Крім того, однією з причин втрати єдності зазначається коронація імператором Карла Великого.

Цей момент в політичному плані є надзвичайно важливим, адже якщо існує одна християнська церква, тоді має бути і один імператор, який виступає її захисником [Стремоухов Д. Москва - Третий Рим: источник доктрины. // Из истории русской культуры. - Т. II. Кн.1: Киевская и Московская Русь. – М., 2002. – С. 426]. Проголошення Карла Великого імператором призводить до політичного конфлікту з візантійськими імператорами, який тільки загострює церковне протистояння, що в ХІ столітті завершиться остаточним розколом єдиної християнської церкви. В такий спосіб “Перший Рим” відпадає від віри і вже не може бути християнським царством. Розпочинається епоха “Другого Риму”, яка завершиться захопленням у 1453 році турками Константинополя. Незважаючи на укладання Флорентійської унії 1439 року, яка сприймається як зрада православної віри, Константинополь зберігає свою духовну сутність, але втрачає політичну незалежність. Відтак висловлюється думка, що православна церква може реалізувати свою місію лише при наявності сильної

влади. Саме тому Москва постає як “Третій Рим”, в якому істина православна віра отримує підтримку християнського царя. Таким чином, якщо врахувати, що окрім Московського царства не залишилося жодної іншої християнської держави, тоді падіння Москви є знаком приходу Антихриста.

Філофей звертається до апостола Павла, який наголосив, що “Рим – це весь світ”. Тому Філофей закликає в посланні до князя Василя III пам’ятати, про свою велику місію, уникаючи зростання у державі кривд, які лише наблизять прихід Антихриста. В цьому моменті ідеологема “Москва – третій Рим” постає швидше як обов’язок, ніж якась перевага над іншими. Князь зобов’язаний захищати майно церкви, сприяти наповненню церков єпископами та протидіяти вчиненню гріхів. “І якщо добре впорядкуєш царство своє, тоді будеш сином світла та мешканцем гірського Єрусалиму, бо як вище тобі писав, так і тепер кажу: зберігай та утримуй, благочестивий цар, тому що всі християнські царства зійшлися в твоєму одному, що два Рими пали, а третій стоїть, четвертого ж не буде. І твоє християнське царство іншим не зміниться”.

Отже, основними висновками з ідеологеми “Москва – третій Рим” можуть бути: 1. Можливість втілення Царства Божого прямо пов’язується з існуванням православної церкви, яка його вміщує. 2. Православна церква може реалізувати свою місію в християнській державі, в союзі з царською владою. 3. Цар виступає захисником православної церкви та її прав. 4. Православна церква має діяти в інтересах людей.

Розглянемо, яким чином ці принципи були реалізовані в державно-церковних відносинах Московського царства та Російської імперії. Вперше принцип симфонії держави та церкви зафіксовано в передмові до 6 новели імператора Юстиніана (VI ст.), в якій наголошується, що священство та царство є два служіння в єдиному державно-церковному тілі. Без християнської церкви немає християнської імперії, а загибель імперії загрожує існуванню церкви. На думку Д. Стремоухова, за часів Македонської династії візантійська ідеологія зазнає впливу месіанства і саме в такому варіанті потрапляє через хрещення на Руські землі [Там само. – С. 427].

Саме спираючись на це, візантійські імператори залишили за собою право на призначення митрополита та єпископів для Київської Русі. Спроба призначення Ярославам Мудрим митрополитом Іларіона не змінила усталеної традиції. Феодальна роздробленість та монголо-татарська навала призвели до залежності збереження майнових прав церкви від ханської влади Золотої Орди та налагодження стосунків з місцевими князями. В свою чергу, князі були зацікавлені в підтримці з боку церкви, яка мала значну духовну владу та стійкий зв’язок із населенням. Поступова концентрація влади навколо Москви призвело до перенесення центру митрополії з Володимирана-Клязьмі до Москви.

Посилення Москви викликало занепокоєння в Константинополі. В результаті патріарх Антоній звернувся до московського князя Василя I з посланням, в якому виклав принципи взаємовідносин між державою та

церквою. Він зазначає, що царство та церква мають між собою тісне єднання та спілкування, не можна мати церкву та не мати царя. З цього робився висновок про необхідність визнання влади візантійського імператора та можливість його усунення тільки через входження в ересь. Саме це дозволить в майбутньому, скориставшись унією імператора з Римом на Флорентійському соборі, ставити питання про унезалежнення Російської церкви. І вже в 1448 році московський князь Василь II на місцевому соборі обирає митрополитом Іону. Російська православна церква починає самостійне життя без Константинополя.

Початок самостійного розвитку російського православ'я був пов'язаний з жорсткою боротьбою різних релігійних течій, які запропонували дві протилежні моделі розвитку держави: “Свята Русь” та теократія. Розпочинається процес побудови теократичної держави. На першому етапі спостерігається утвердження ідей про перевагу священства над владою князя. Як наголошував Йосип Волоцький: якщо цар підпадає під владу гріхів, то він перетворюється на мучителя. І владі такого царя можна не підкорятись. Відтак не будь-яка влада від Бога. Боротьба між прихильниками Ніла Сорського та Йосипа Волоцького в кінці XV – на початку XVI ст. призводить до того, що князь перебирає на себе функцію суду над релігійними крामольниками. Починається підпорядкування церковної влади світській. Як наголошував Йосип Волоцький: “Самодержець та правитель всея Русі” – ось той, кому повинна підкорятися церква; сам Бог “і церковне, і монастирське, і всю православну державу і всі руські землі на захист йому віддав”; “суд царя ніким не може бути засуджений” [История русской философии: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 41]. Як бачимо, ще до появи послань Філофея утвердилась думка про необхідність союзу між державою та церквою.

Ідеологема Філофея “Москва – третій Рим” підвищила статус цих відносин. Великий князь Московський зміг отримати підстави, аби стати царем та єдиним захисником християн всього світу, а митрополит отримав статус патріарха та незалежність від Константинополя. XVII століття стало важким періодом випробування міцності симфонії держави та церкви. Смута, яка призвела майже до загибелі Московського царства, поставила питання про можливість виконання владою функції захисту православ'я. Але православна церква, використовуючи свої міцні стосунки з населенням, змогла організувати протидію загарбникам та започаткувати й освятити нову династію Романових, тим самим захистивши “останнє православне царство від зникнення”.

Нова династія намагалася відігравати більш важливу роль в житті православного світу, а тому мала завершити політику самоізоляції та націоналізації. Показовим в цьому плані був період володарювання Олексія Михайловича. Його політика просування на Південь, включення українських та білоруських земель, планування визволення поневолених слов'янських народів Балкан сприяла остаточному утвердженню імперських устремлінь. Проте це потребувало проведення реформ російського православ'я. Цю місію

взяв на себе новий патріарх Нікон. Діяльність Нікона сприяла побудові рівноправних відносин між державою та церквою.

Проте церковна реформа була досить негативно сприйнята серед православного населення. Тому з метою залагодження суспільного конфлікту цар усуває патріарха і розпочинає епоху підпорядкування церкви державі. Розкол православної церкви призвів до того, що велика маса православного населення сприйняла реформу як відступ від православ'я, а відтак як загибель православного царства і перехід в пряму опозицію до влади, яка відтепер є владою Антихриста. Старообрядці виявилися більш відданими ідеологемі “Москва – третій Рим”, ніж офіційна влада. На думку багатьох дослідників (Бердяєв, Карташов, Зеньківський, Флоровський), саме розкол середини XVII століття призвів до зародження соціальних рухів, які поставили за мету руйнування офіційної влади та держави, що втілюється в приході до влади більшовиків 1917 року [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV-XVI вв.) — М., 1998. — С. 38].

В період правління Петра I постає проблема в якому аспекті – релігійному чи політичному – Росія має успадкувати досягнення Візантійської імперії. Розпочата за патріарха Нікона спроба відродити Москву як новий Єрусалим не знаходить розуміння Петра. Саме тому він вирішує зробити основний наголос на політичній складовій ідеологемі “Москва – третій Рим”. З цією метою він вирішує побудувати нову столицю, яка буде нагадувати Рим. Таке захоплення Заходом призводить до вестернізації Росії, яка порушує симфонію держави і церкви. Ліквідація патріаршества та заміна його Синодом, який став фактично державною установою, завдав величезної шкоди розвитку православної церкви [4.

Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Отзвуки концепции “Москва — третий Рим” в идеологии Петра Великого // Художественный язык средневековья. — М., 1982]. По-перше, церква втратила свою особисту свободу і була змушена займатися виконанням державних завдань замість порятунку душ та сприянню побудові Царства Божого на Землі. По-друге, починається розкол між церквою та селянством, яке перестає бачити в образі священника свого захисника. Це особливо посилюється в XIX столітті, коли активне закріпачення селян з боку держави збігається з передачею священникам поліційних функцій на селі. Зміна ідеалу православного царства на образ Росії як великої імперії свідчить, що настанови Філофея не були реалізовані.

Загибель імперії в 1917 році дає православній церкві шанс на відродження. Основні положення цього викладенні в Рішенні собору 1918 року. Православна церква вимагала від держави визнання юридичної сили постанов та рішень церкви, які не суперечили законам держави. Щодо законів, то їх прийняття мало потребувати схвалення з боку церкви. Проте їх реалізації завадив прихід до влади більшовиків, які розпочали активну боротьбу з церквою. З прийняттям Декрету про відокремлення церкви від держави будь-яка симфонія стала вже неможливою.

В сучасних умовах, які склалися після розпаду Радянського Союзу, Російська православна церква опинилася в принципово новій для себе ситуації. По-перше, її канонічна територія охоплює територію багатьох держав світу. По-друге, в багатьох державах склалися умови для поліконфесійності та мультиетнічності. По-третє, поступово посилюється процес створення громадянського суспільства, яке часто позиціонує себе супроти держави.

Важливим документом, який наразі регулює взаємини між державою та церквою за сучасних умов є “Основи соціальної концепції Російської православної церкви”. В ньому зазначається, що церква має дбати про порятунок людських душ, а держава - про матеріальний добробут. В сучасному світі церква і держава мають ряд сфер, в яких вони можуть взаємодіяти. Зокрема, такими сферами можуть бути: розвиток взаєморозуміння та співпраці між державами та народами; розвиток моралі в суспільстві; розробка та реалізація спільних соціальних програм; наука, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, культура та ін.

Окремо в документі зазначається, що за сучасних умов творення незалежних держав, особливо в Східній Європі, можна спостерігати наявність штучних розподілів між народами. Саме тому церква вбачає свою місію в сприянні створенню міждержавних союзів та утворень, які будуть долати ці розколи [Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Информационный бюллетень ОВЦС МП, 2000. — № 8]. Таким чином, закономірним наслідком реалізації названих завдань постає окреслена в 2009 році концепція “русскоого мира” патріарха Кирила. На його думку, “русский мир” має стати важливим міжнародним гравцем в умовах глобалізованого світу. Цей світ має включати Росію, Україну, Білорусь та Молдову, терени, де живуть росіяни та діє Російська Православна Церква. В основу єдності спільного простору мають бути покладені спільність віри, мови та історичної пам'яті.

Отже, наразі позиція керівництва Російської Православної Церкви не дозволяє побачити, яким чином буде розбудована діяльність щодо нових незалежних держав. Адже налагодження відносини з владою незалежних держав, які утворилися на теренах колишнього СРСР, потребує відмови від закликів до повернення царя і відновлення імперії, які є популярними серед російських монархістів та націоналістів. Крім того, зближення патріарха та керівництва Російської Федерації буде породжувати занепокоєння керівників інших держав щодо підпорядкування їх церков Москві. Намагання Російської Православної Церкви отримати особливі преференції від влади викликає неприйняття інших релігійних громад, а це в свою чергу не сприяє налагодженню взаєморозуміння в суспільстві. Концепція “русского мирп” не враховує сучасні реалії мультикультурного та мультиетнічного світу.

Таким чином, повернення до реалізації ідеологеми “Москва – третій Рим” за сучасних умов ставить надзвичайно багато питань, які потребують чітких відповідей та механізмів їх втілення.